

המשכן והבריאה כמגדירי מלאכות השבת

גבריא אל אילוז ואביעד פיליפ

- א. פתיחה- הצגת שני היסודות
- ב. שבת הבריאה- דרך העולם
- ג. שבת המשכן
- ד. מחלוקת ראשונים- בין בריאה למשכן
- ה. שילובים בין היסודות
- ו. המהות של שבת הבריאה ושבת המשכן
- ז. חתימה ומחשבות נוספות

א. פתיחה- הצגת שני היסודות

במאמר זה ננסה לבסס את הטענה כי השבת יונקת משני מקורות מרכזיים- המשכן והבריאה¹. נבחן את הופעת יסודות אלו בתורה, במשניות, במדרשי ההלכה, ובתלמוד הבבלי והירושלמי, וכך ננסה להבין מהו הסוד המסתתר מאחוריהם.

פסוקים רבים בתורה מתארים את השבת כזכר לשבת בראשית, שבת בריאת העולם. כך למשל בפרשיית הבריאה בפרשת 'בראשית' (ב, ב):

ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה וישבת ביום השביעי מכל מלאכתו אשר עשה: ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אתו כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות.

¹ בדברי התורה קיים יסוד שלישי, והוא שבת זכר ליציאת מצרים, אך מכיוון שכפי שנראה להלן כמעט ואין לו משקל בדיון התלמודי, לא נתייחס עליו במאמר זה.

שערים לגמרא

ובפירוט בעשרת הדברות (שמות כ, יא): "כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בס וינח ביום השביעי על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו" ולאחר מכן בהמשך לציווי על בניית המשכן בפרשת 'כי תשא' (שמות לא, יז): "ביני ובין בני ישראל אות הוא לעלם כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ וביום השביעי שבת וינפש".

במקביל לכך, ישנו גוון נוסף לשבת המוזכר בפרשת 'ויקהל', בה הציווי על השבת הובא כהקדמה לפרשיות 'ויקהל-פקודי' המתארים את עשיית המשכן (לה, א-ג):

ויקהל משה את כל עדת בני ישראל ויאמר אלהם אלה הדברים אשר צוה ה' לעשת אתם: ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי יהיה לכם קדש שבת שבתון לה' כל העשה בו מלאכה יומת: לא תבערו אש בכל משבתכם ביום השבת.

ובמקביל בפרשת 'כי תשא' (לעיל), שם אמנם מתוכנן של הפסוקים נראה שמקור השבת הוא מהבריאה, אך מהקשרם בתורה ניתן לקשרם למשכן בעקבות מיקומם מיד לאחר פרשות 'תרומה' ו'תצווה', העוסקות בציווי על בנייתו². אם כן, אנו רואים שהתורה קושרת בין המשכן לשבת עד כדי חיבורם ליחידה שלמה מספר פעמים. אמנם מסמיכות פרשיות המשכן והשבת לא ניתן להוכיח שהמשכן אכן מהווה יסוד מרכזי לשבת, אך הוא מהווה מקור מרכזי בדברי התנאים והאמוראים.

התלמוד במסכת שבת (ט, ב) מציג את שני היסודות כמחלוקת אמוראים:

הדור יתבי וקמיבעיא להו- הא דתנן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת כנגד מי? אמר להו רבי חנינא בר חמא: כנגד עבודות המשכן. אמר להו רבי יונתן ברבי אלעזר כן אמר רבי שמעון ברבי יוסי בן לקוניא: כנגד מלאכה מלאכתו ומלאכת שבתורה - ארבעים חסר אחת.

² גם חז"ל אימצו קריאה זו במספר מקומות. עיין מכילתא דרבי ישמעאל ויקהל, מסכתא דשבתא, א ומכילתא דרשב"י שמות לא, טו; כ, י.

בגמרא זו נשאלת השאלה מדוע מספר המלאכות המקובל הוא 39, שאין הוא הלכה למשה מסיני ואין לו גם מקור קדום? כנגד מה נתקן מספר זה? בתשובה לשאלה זו נחלקו האמוראים רבי חנינא בר חמא ורבי שמעון בן רבי יוסי בן לקוניא. רבי חנינא אומר שהם כנגד עבודות המשכן, ר' שמעון סובר שהם כנגד 39 הפעמים שחוזר השורש 'מלאכה' בתורה³. האם מחלוקת זו נעצרת כאן, או שמא היא מתרחבת ללימוד המלאכות עצמן? נראה לומר באופן פשוט שמחלוקת זו מתרחבת גם לגבי לימוד המלאכות עצמן. ראייה לכך ניתן להביא מהמשך הסוגיה, בו הגמרא (שם) מביאה ברייתא המסייעת לרבי חנינא. ברייתא זו לומדת את המלאכות עצמן מהמשכן. נראה כי הברייתא איננה עוסקת כלל במניין המלאכות, ואם כך, יש בסיס לטעון כי המחלוקת עוסקת לא רק במניין המלאכות, אלא נוגעת במקור לימודם. אם כן, מה טיבו של המקור ממנו לומד ר' שמעון את מלאכות השבת? בשאלה זו נרחיב בהמשך.

ב. שבת הבריאה - דרך העולם

בפסוקי התורה העוסקים בשבת נראה שהבריאה נוכחת ומשמעותית יותר מהמשכן; בעוד הקשר בין השבת למשכן נסמך על סמיכות הפרשיות בלבד, הקשר בין הבריאה לשבת עולה בכירור מפשט הפסוקים⁴. נראה באופן פשוט כי כאשר התורה אוסרת מלאכה בשבת, היא איננה אוסרת כל פעולה אנושית באופן גורף, אלא רק 'מלאכה'. השם 'מלאכה' מורה על פעולה בעלת משמעות. התורה לא דיברה על פעולה סתמית, אלא על פעולה כבדת משקל ובסיסית. בע"ח אינם מסוגלים לעשות מלאכה לצורכי חייהם. עשיית מלאכה היא חלק מהגדרת האדם בהיותו אדם ועל כן נראה שהתורה אסרה פעולות המאפיינות את כלל האנושות.

התוספתא (ברכות ו, ב) מרמזת על קשר הקיים בין השבת והבריאה בדברי חכמים:

³ מספירה פשוטה נדמה שקביעה זו אינה נכונה. לפתרון בעיית הספירה עיין בר"ח על אתר, במאמרו של הרב יואל בן נון 'אבות מלאכות בשבת: ארבעים חסר אחת- מניין?' (באתר 'www.ybn.co.il') ובמאמרו של הרב צבי ינאי 'ל"ט מלאכות-כנגד מי?', פתוחי חותם ה- אב תש"ע, עמ' 45-52.
⁴ עיין בראשית ב, א-ג; שמות כ, ח-יא; לא, יב-יח.

שערים לגמרא

בן זומא כשראה אוכלסין בהר הבית או' ברוך מי שברא את אלו לשמשני! כמה יגע אדם הראשון ולא טעם לוגמה אחת עד שזרע וחרש וקצר ועמר ודש וזרה וברר וטחן והרקיד ולש ואפה ואחר כך אכל ואני עומד בשחרית ומוצא אני את כל אלו לפני... כמה יגע אדם הראשון ולא לבש חלוק עד שגזז וליבן ונפס וצבע וטווה וארג ואחר כך לבש, ואני עומד בשחרית ומוצא את כל אלו לפני.

על פי דברי בן זומא מלאכות רבות נעשו בידי האדם הראשון באופן עצמאי וראשוני. מלאכות אלו, העוסקות בהכנת אוכל ובהכנת הבגד, הן פעולות הנצרכות לקיום הבסיסי והאנושי של כל אדם. תוספתא זו אינה מדברת על איסורי שבת, אך אין זה מקרי כי המלאכות הללו מנויות גם במשנת אבות המלאכות (שבת ז, ב): "אבות מלאכות ארבעים חסר אחת: הזורע והחורש והקוצר והמעמר והדש והזורה הבורר הטוחן והמרקד והלש והאופה הגוזז את הצמר המלבנו והמנפצו והצובעו והטווה...". מכאן ניתן לראות בבירור כי המלאכות האסורות בשבת הן המלאכות הבסיסיות בהן תלוי האדם, אותם היה צריך האדם הראשון לחדש. המשנה יכלה למנות מלאכות אחרות, אך היא בחרה למנות דווקא את המלאכות הללו, המבטאות את הפעולות הראשוניות שהיה האדם הראשון עושה, ומכאן ברור הקשר בין הבריאה לשבת. בנוסף לכך, מקריאת משנת אבות המלאכות (שם) לבדה, ניתן לראות שכל המלאכות ללא יוצא מן הכלל הן מלאכות הנצרכות לקיום בסיסי של האדם. הכנת לחם - כדי לאכול, הכנת הבגד - כדי להתלבש, כתיבת ספר - לצורך תרבות אנושית, בניית בית - כדי שיהיה מרחב לאדם לחיות, הבערת אש - צורך בסיסי לבישול ולחימום והוצאה - המאפשרת תנועה, מסחר וחליפין. אם כן, ממקורות אלו אנו רואים בבירור שהמציאות האנושית, קרי הצרכים הבסיסיים והיסודיים של האדם, הינה מקור ללימוד מלאכות השבת. נקרא לשבת זו 'שבת הבריאה'.

על ידי הסבר זה ניתן לבאר את דעתו של ר' שמעון במחלוקתו עם ר' חנינא שהובאה לעיל. לעומת רבי חנינא האוסר פעולות הנעשות במשכן בשבת, ר' שמעון אוסר כל פעולה הנחשבת כמלאכה, ושהיא בעלת משמעות לצרכיו הבסיסיים של האדם, ללא קשר למשכן. הוא אוסר את המלאכה מעצם היותה מלאכה, ולכן הוא דורש למנות את כל הפעמים בהם נזכר השורש 'מלאכה' בתורה. בשביל להגדיר מלאכות אלו, צריך להתבונן בעולם ולראות מהם

הפעולות הנצרכות לקיומו הבסיסי של האדם. כך כתבו בעל היראים⁵, התוספות⁶, וכך כתב התוספות רא"ש על הגמרא בשבת (ד"ה 'יש מפרשים'): "חכמים בררו כל המלאכות החשובות יותר ועשאו אבות עד שהשלימום לל"ט והשאר עשאו תולדות"⁷.

ניתן למצוא דוגמאות רבות מדברי התנאים במשנה, בתוספתא ובברייתא המהוות ביטוי ל'שבת הבריאה'. הגמרא (צה, א) אומרת שאשה הגודלת⁸ והפוקסת⁹ את שערה חייבת בשבת. הגמרא מקשה - "וכי דרך בניין בכך?!", ומתרצת: "אין! כדדרש רבי שמעון בן מנסיא - 'ויבן ה' אלהים את הצלע' (בראשית ב, כב) מלמד שקילעה הקדוש ברוך הוא לחוה והביאה אצל אדם, שכן בכרכי הים קורין לקלעיתא בניתא". המדרש לומד מכך שבעיירות הסמוכות לים היו קוראים לקלעית שיער 'בניין' שקלעה היא פעולה אסורה בשבת משום מלאכת בונה. הגדרת המלאכה נעשתה על ידי התבוננות בעולם, כלומר בעקבות המנהג האנושי הרווח. עוד ראייה לשבת הבריאה במשנה עולה מכך שבפרקים ח ו-ט במסכת שבת היא לומדת את שיעור החיוב במלאכת הוצאה מדרך העולם. השאלה המנחה את התנאים והאמוראים בקביעת שיעור הוצאה לכל חפץ וחפץ היא מהו השימוש המינימלי הנעשה בחפץ זה? אם כן, הם מתבוננים במנהג העולם ובדרך בני האדם.

בתלמוד הירושלמי ניתן למדד הבריאה מקום רחב באופן משמעותי. הסוגיה בירושלמי פ"ז, ה"ב מתחילה כסוגיה מקבילה לגמרא בדרף מט, ב בבבלי, אך צריך להבחין בשני הבדלים משמעותיים בין התלמודים:

אבות מלאכות ארבעים חסר אחת מניין לאבות מלאכות מן התורה? ר' שמואל בר נחמן בשם רבי יונתן כנגד ארבעים חסר אחת מלאכה שכתוב בתורה... בעיא דא מלתא "ויבוא הביתה לעשות מלאכתו" (בראשית לט, יא)

⁵ ספר יראים סימן רעד (דפוס ישן, קב).

⁶ מסכת שבת מט, ב תוד"ה 'כנגד כל מלאכה שבתורה'.

⁷ עיין רמב"ן (שבת מט, ב ד"ה 'הא דאמרינן'), חידושי הר"ן (שבת מט, ב ד"ה 'כנגד מלאכה') וריטב"א (שבת מט, ב ד"ה 'כנגד מלאכה') החולקים על רעיון זה, וסוברים שגם ר' שמעון לומד מהמשכן את עצם המלאכות.

⁸ מגדלת שיער.

⁹ רשי ד"ה 'וכן הפוקסת': "יש מרבתי אומרים מתקנת שערה במסרק או בידיה, ויש שמפרשין טחה כמין בצק על פניה, וכשנוטלו מאדים הבשר".

שערים לגמרא

מנהון? "ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה" (בראשית ב, ב)
מנהון?

הסוגיה עוברת שינוי; לעומת הבבלי המציג מחלוקת בין שיטת המשכן לבריאה, הירושלמי מביא רק את שיטת ספירת שורש 'מלאכה' בתורה, שהיא כאמור, שיטת שבת הבריאה. כמו כן, ההתלבטות בין הפסוקים היא אחרת. בבבלי הגמרא התלבטה האם להכניס למניין של ר' חנינא את הפסוק "ויבא הביתה לעשות מלאכתו" – המייצג אולי מלאכה כפעולה רגילה, או את הפסוק (שמות לו, ז): "והמלאכה הייתה דים" המייצג את המלאכה כמלאכת המשכן, ואילו בירושלמי הגמרא התלבטה בין שני פסוקים שלא קשורים למשכן – בין הפסוק של יוסף, שכאמור, ייתכן ומייצג את שיטת הבריאה, אך יש ספק אם הוראת המילה בו היא ממשית או מטאפורית, לבין הפסוק "ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה" שבוודאי מייצג את מלאכת הבריאה, אך מציג את אב הטיפוס האלוקי ולא את יישומו האנושי. מנקודות אלו ניתן להוכיח שלירושלמי ברור שהבריאה היא מקור השבת. כמוכן שיש גם תנאים הלומדים באופן נקודתי מהמשכן, אך כפי שנראה להלן, כיוונה הכללי של הלכה ב' הוא הלימוד ממלאכות הנוהגות בעולם. הביטוי המשמעותי ביותר לכך הוא אופן לימוד התולדות שנקטו בידם ר' יוחנן וריש לקיש. ר' יוחנן הוא החכם שהשפעתו על עיצוב הירושלמי גדולה ביותר, והגמרא בריש פרק שביעי של מסכת שבת מעידה כי את תולדות אבות המלאכה הוא למד עם תלמידו-חברו ריש לקיש במשך שלוש וחצי שנים. במהלך לימודם הם הצליחו לגזור 39 תולדות מכל אב מלאכה הכתוב במשנה. מלאכות שהם חשבו כאסורות, אך לא הצליחו לקשר ולחבר אותם לשום אב מלאכה, הם הכניסו כתולדות לאב 'מכה בפטיש'. סיפור זה מוכיח בבירור שר' יוחנן לא למד את המלאכות מהמשכן, אלא מהפעולות הנעשות בעולם. הוא ור"ל התבוננו אלו מלאכות נחשבות מלאכות חשובות בעולם, ואותן הם אסרו ואז סווגו אותן לאבות מלאכה.

הקישור לאבות המלאכה איננו תנאי להגדרתה של פעולה מסוימת כמלאכה, מפני שאנו רואים שהם סמכו את כל התולדות שלא נמצא להם סיווג מתאים – למלאכת 'מכה בפטיש', המבטאת את גמר המלאכה, כלומר – שהמציאות האנושית מכריעה לגבי מעמדה של פעולה מסוימת כמלאכה בשבת, ולא הסיווג הפורמאלי. בהמשך הגמרא מסופר על בניו של ר' חייא רובא שעסקו

במלאכות שבת רק שישה חודשים, ואכן גילו רק שש תולדות לכל אב מלאכה. מסיפור זה ומהסיפור הקודם על ר' יוחנן וריש לקיש, נראה שככל שהם עוסקים יותר במלאכות שבת, כך הם מגלים יותר ויותר תולדות. זאת מכיוון שהם מסתכלים על העולם, וממנו לומדים את התולדות. אמנם לא נראה שהם לומדים גם את אבות המלאכה, אך לימוד התולדות מדרך העולם מצביע על כך שהשבת בעיניהם נגזרת מהמציאות האנושית – שבת הבריאה.

ג. שבת המשכן

הגמרא בבבלי (שבת מט, ב) פותחת לנו צוהר להבנת הקשר בין המשכן לשבת, בברייתא העוסקת בהשפעת ההתנהלות בבניין המשכן על הלכות שבת:

תניא כמאן דאמר כנגד עבודות המשכן, דתניא: אין חייבין אלא על מלאכה שכיוצא בה היתה במשכן, הם זרעו - ואתם לא תזרעו, הם קצרו - ואתם לא תקצרו, הם העלו את הקרשים מקרקע לעגלה - ואתם לא תכניסו מרשות הרבים לרשות היחיד, הם הורידו את הקרשים מעגלה לקרקע - ואתם לא תוציאו מרשות היחיד לרשות הרבים, הם הוציאו מעגלה לעגלה ואתם לא תוציאו מרשות היחיד לרשות היחיד.

על פי ברייתא זו אנו רואים שמקורן של מלאכות זריעה, קצירה, הוצאה והכנסה הוא סדר הקמת המשכן. נדייק מהלשון 'אין חייבין אלא על מלאכה שכיוצא בה הייתה במשכן', כי המשכן לא מהווה רק מקור השראה אפשרי לאופי השבת, אלא מקור בלעדי. כלומר לא ניתן לאסור מלאכות שלא היו בבניית המשכן.

המשנה במסכת שבת (יב, א) מרחיבה נקודה זו:

המושיט - חייב, והזורק - פטור, שכך היתה עבודת הלויים: שתי עגלות זו אחר זו ברשות הרבים, מושיטין הקרשים מזו לזו, אבל לא זורקין.

שערים לגמרא

כלומר, איסור מלאכת הוצאה נלמד מאופן ההוצאה בנשיאת המשכן במדבר. נדייק כי הלימוד כאן הוא לא רק על עצם מלאכת ההוצאה, אלא גם על גדריה הפנימיים - מתחייבים על הושטה בשבת מכיוון שכך הוציאו הלויים במשכן, אך הזורק נותר פטור. בדף לא, ב רבה דוחה את הגדרת מלאכת סותר כפי שהובנה בשיטת ר' יוסי בטענה כי סתירה זו לא הייתה במשכן: "מכדי כל מלאכות ילפינן להן מהמשכן". הגמרא דוחה את דברי רבה ואומרת כי סתירה כזו כן הייתה במשכן, כלומר למרות שהגמרא דחתה את שיטתו המקומית של רבה היא קיבלה את עמדתו העקרונית לפיה מלאכת סתירה בשבת צריכה להיות תואמת למה שהיה במשכן, המחלוקת בינם היא רק לעניין מה היה במשכן.

עיון בשאר המסכת יגלה כי המשכן משחק תפקיד מרכזי, אולי אף יותר מהבריאה, בעיצוב פרטי מלאכות השבת. ניתן לראות זאת במלאכות זורה, בורר, מרקד (עג, ב), קושר ומתיר (עד, ב), הקורע ע"מ לתפור (שם), מכה בפטיש, חורש, כותב¹⁰ (קג, א) ונטילת נשמה (קז, ב) ובירושלמי (שבת פ"ז, ה"ב) במלאכות צובע, קושר ומתיר, פוצע ואורג.

ד. מחלוקות ראשונים - בין בריאה למשכן

ייתכן שביטוי למתח בין שתי תפישות השבת ניתן למצוא במחלוקות ראשונים בהגדרת כללי השבת. לדוגמא, מחלוקת ראשונים סביב הדיון התלמודי במלאכת זורע, הראשונה במניין המלאכות. הגמרא (שם עג, ב) מתקשה להביא את היחס בין אב המלאכה זורע ותולדותיו:

אמר רבי אחא אמר רבי חייא בר אשי אמר רבי אמי: זומר חייב משום נוטע, והנוטע והמבריך והמרכיב חייב משום זורע. משום זורע אין, משום נוטע לא? אימא: אף משום זורע.

¹⁰ אמנם מהמשנה בשבת (יב, ג) נראה כי ישנה מחלוקת תנאים בהגדרת מלאכת 'כותב', ת"ק מחייב משום כותב (דרך העולם-שבת בריאה) ור' יוסי מחייב משום רושם (שבת משכן) - 'שכן כותבין על קרשי המשכן', אך הגמרא מספחת אף את דברי ת"ק לשיטת רבי יוסי, וקובעת כי- 'כולה רבי יוסי'. מכאן שמלאכת הכותב נלמדת מן המשכן בלבד.

הראשונים התלבטו איך להבין גמרא זו. רש"י מסביר שלאב מלאכה אחד יכולים להיות "אחים" רבים שהם חלק ממנו. המלאכה הכתובה במשנה היא בעצם קטגוריה שיכולה להכיל בה אבות רבים. כך, על פי רש"י, 'זורע', 'נוטע', 'מבריך' ו'מרכיב' הם אבות מלאכה שונים המשתייכים לקטגוריה אחת, והיא מלאכת 'זורע'. מנגד, רבינו חננאל טוען שלאב מלאכה אין "אחים". לאב מלאכה יש תולדות, ולתולדות אלה יש לפעמים גם תולדות ותולדות. לדוגמא, מלאכת 'זורע' כוללת הרבה תולדות, והם: 'נוטע', 'מבריך' ו'מרכיב', ולתולדת 'נוטע', ישנה תולדה הנקראת 'זומר'. על פי ר"ח, ישנם 39 אבות מלאכות שאין להם 'אחים ורעים', אלא תולדות ו'נכדים'. ניתן לומר, שההסתכלות של ר"ח על השבת היא מלמעלה למטה. הוא מסתכל על המשכן המגדיר את מלאכות השבת, ואז גוזר מהן את התולדות. לעומת זאת, רש"י מתבונן על העולם וממנו לומד מהי מלאכה, ובעת הצורך הוא מצרף אותה אל מלאכה אחרת. כיוון הסתכלותו על השבת היא מלמטה למעלה.

מחלוקת ראשונים נוספת קיימת סביב מחלוקת התנאים לגבי מלאכה שאינה צריכה לגופה, שרבי שמעון פוטר עליה ורבי יהודה מחייב. כלל זה הובא פעמים רבות במסכת שבת¹¹. קיימת מחלוקת בראשונים בהגדרתה של מלאכה שאינה צריכה לגופה. התוספות (צד, א, ד"ה ר' שמעון פוטר) טוען שמלאכה שאינה צריכה לגופה היא מלאכה שלא נעשית לשם אותה מטרה שלשמה נעשתה במשכן מכיוון שבשבת מתחייבים אך ורק על פעולות הדומות בתכליתן למלאכות המשכן. בלשונו: "כי הצורך שהיתה מלאכה נעשית בשבילו במשכן הוא גוף (איסור) המלאכה ושורשו". תוספות רואים את המשכן כמקור לתכלית כל המלאכות בשבת. לעומת זאת, הרמב"ן (צד, ב ד"ה 'פי' מלאכה שאינה) מסביר את הכלל בצורה אחרת לגמרי. לשיטתו, מלאכה שאינה צריכה לגופה היא מלאכה שהאדם לא נהנה מגוף המלאכה אלא מתוצאה אגבית שלה. לדוגמא, אם האדם מוציא את המת על מנת שלא יטמא, אין לו הנאה/תועלת ישירה מהחפץ שבו עשה את המעשה, ולכן אין לזהותו כאדם העושה מלאכה במוכן המצוי והריאלי של תופעה אנושית זו¹². כך הוא מסביר את כל המקרים המובאים בגמרא. נראה שניתן לקשר את דבריו לשבת הבריאה, מפני שהפקת הנאה היא הגדרה העולה מתוך האופן הריאלי שבו

¹¹ עיין במסכת שבת יב, א; לא, ב; עג, ב; צג, ב ועוד.

¹² להרחבה בנקודה זאת ניתן לראות את מאמרם של שלמה פליטר וביסט ליקו בעניין מלאכה שאין צריך לגופה בקובץ זה (עמ' 125 - 142).

שערים לגמרא

נעשית מלאכה בעולם האנושי. דרך העולם היא לעשות מלאכות בחפצים כדי להפיק מהם תועלת/הנאה.

גם לגבי הגדרת המושג 'מלאכת מחשבת' המובא פעמים רבות בתלמוד ככלל המגדיר את אופני החיוב והפטור של מלאכות שבת, נחלקו ראשונים. לאחר שהמשנה בחגיגה (א, ח) אומרת שהלכות שבת הן כ"הררים התלוין בשערה", הגמרא שעליה (חגיגה י, א) מבארת: "מאי כהרין התלוין בשערה? מלאכת מחשבת אסרה תורה, ומלאכת מחשבת לא כתיבא", ורש"י שם:

לפיכך פטור, וזהו רמז מועט; דאילו מלאכת מחשבת בשבת לא כתיבא אלא במשכן הוא דכתיב, ולפי שסמך בפרשת ויקהל פרשת שבת לפרשת משכן אנו למדין מלאכת מחשבת לשבת.

מכאן נראה כי אמנם הכלל 'מלאכת מחשבת' לא נכתב בתורה, אך רבות ההלכות וכללי השבת¹³ אשר נשענות על עיקרון זה. בהתבוננות בדברי הגמרא, נראה שישנם שני גדרים המאפיינים אותו:

- א. הפעולה צריכה להיות 'מלאכת' – מלאכה רצינית בעלת משמעות, מלאכת אומן, מלאכה מתקיימת. זו דרישה במישור המעשי, הפעולה צריכה להיות בעלת חשיבות מעשית¹⁴.
- ב. הפעולה צריכה להיות 'מחשבת' – עם כוונה נכונה. התכוונות, רצון פוזיטיבי לעשיית המעשה לתכליתו¹⁵. זו דרישה במישור הסובייקטיבי של עושה הפעולה.

¹³ דבר שאינו מתכוון, שינוי, מתעסק, מלאכה שאינה צריכה לגופה, מלאכת אומן, מקלקל, מלאכה המתקיימת ועוד... אמנם חלק מכללים אלה קיימים גם בחלקים אחרים של התורה, אך בשבת ייתכן והם מקבלים משמעות יתירה.

¹⁴ ניתן לראות דרישה זאת גם במכילתא (ספרא אחרי מות פרשה ה-ו): "וכל מלאכה לא תעשו – יכול לא יקנב את הירק ולא יציע את המיטות ולא ידיח את הכוסות? ודין הוא – נאמר כאן מלאכה ונאמר מלאכה במלאכת המשכן – מה מלאכה האמורה במלאכת המשכן שיש עמה חשובה, אף מלאכה האמורה כאן שיש עמה חשובה; או מה מלאכה אמורה במלאכת המשכן מלאכה גמורה, אין לי אלא מלאכה גמורה שלא יכתוב על הספר, ולא יארוג את הבגד ולא יעשה כל הנפה. מנין שלא יכתוב שתי אותיות ושלא יארוג שני חוטים, ולא יעשה שני בתים בנפה וכברה? תלמוד לומר מלאכה וכל מלאכה ריבה".

¹⁵ רש"י ועוד ראשונים רואים את היתר דבר שאינו מתכוון ו'מתעסק' כנובעים מהיבט זה של מלאכת מחשבת.

מהו מקורו של מושג זה? מניין הוא נלמד? רש"י (חגיגה י, ב ד"ה 'מלאכת מחשבת') סבר שמקורו של עקרון זה הוא במשכן. הוא התבסס על סמיכות הפרשיות של המשכן והשבת. מלאכות המשכן תוארו בתורה כ'מלאכת מחשבת'¹⁶. בני"י צוו לבנות את המשכן באופן הייחודי של 'מלאכת מחשבת', בשני מובניה. מלאכות בניית המשכן היו מלאכות משמעותיות וחשובות, ובעת בנייתם את המשכן דעתם ורצונם היו מכוונים אך ורק לבנייתו. אל מול הסבר זה, ניתן לומר ש'מלאכת מחשבת' כלל לא קשורה למשכן. בקריאה זו, 'מלאכת מחשבת' היא מושג המאפיין את אופי המלאכה הנעשית בעולם העבודה והאמנות. על מנת שהעושה מלאכה בשבת יתחייב על כך, צריכה עשייתו להיות מלאכה בעלת משמעות של יצירה, בנייה ותיקון. בנוסף, עשייתו צריכה להיעשות עם מחשבה, רצון וכוונה כמלאכת האומן. אם כן, מקור הביטוי הוא בדרך העולם. כפי שהוכחנו לעיל, דרך העולם קשורה בקשר הדוק לבריאת העולם, שם מתוארת שביתתו של ה' מ"כל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות" (בראשית ב, ג). הקב"ה שבת ממלאכות יצירה ובריאה, ולכן גם אנו מצווים בשביתה זו. ניתן להוכיח תפישה זו בדברי ראשונים¹⁷ במקומות שונים. כך, למשל, מבחין הרי"ד (פסקי הרי"ד ביצה יג, ב) בין קילוף במעשר המהווה גמר מלאכה, לבין קילוף בשבת שאיננו נחשב למלאכה:

ואף על גב דלגבי מעשר חשיב הקילוף מלאכה, לענין שבת לא חשיב מלאכה, דמלאכת מחשבת אסרה תורה – מלאכה הצריכה אומנות, והקילוף אינו חשוב אומנות.

לדבריו, הקילוף איננו מלאכה משום שבקריטריונים של העולם האנושי הוא איננו מהווה מעשה אומן!

ניתן, אם כן, ללמוד את המושג מלאכת מחשבת משני מקורות שונים, מהמשכן ומבריאת העולם. מסקירת מחלוקות ראשונים אלה אנו רואים כי כללי השבת יונקים מאחד מיסודות אלה, ומחלוקותיהם עוסקות ביישום התיאוריה הלכה למעשה, ובשיוך הכללים השונים ליסודות השונים.

¹⁶ "ובחרשת אבן למלאכת ובהרשת עץ לעשות בכל מלאכת מחשבת" (שמות לה, לג).
¹⁷ "ואף על גב דלגבי מעשר חשיב הקילוף מלאכה, לענין שבת לא חשיב מלאכה, דמלאכת מחשבת אסרה תורה – מלאכה הצריכה אומנות, והקילוף אינו חשוב אומנות"; פסקי הרי"ד ביצה יג, ב.

ה. שילובים בין היסודות

המשנה בשבת יב, א מלמדת כי השיעור עליו מתחייבים במלאכת בונה הוא 'כל שהוא'. הגמרא שעליה (קב, ב) שואלת, 'למאי חזיא?' כלומר לאיזה שימוש ראוייה פעולת הבנייה המינימלית? תשובה היא- 'שכן עני חופר גומא להצניע בה פרוטותיו'. הסבר זה תואם את שבת הבריאה - אנו מחפשים את הבנייה המינימלית בפעולת הבסיסיות בעולם. אולם מיד לאחר מכן הגמרא אומרת: "דכוותה גבי משכן שכן תופרי יריעות חופרין גומה להצניע בה מחטיהן". הגמרא מבקשת את מקור השיעור למלאכת בונה גם במשכן. באותה סוגיה שבת הבריאה ושבת המשכן מהווים מקור לשיעור מלאכת בונה! אמנם אפשרות זו נידחת, אך תנועה זו קיימת גם בהמשך המהלך של הגמרא. בכל הפתרונות שהיא מעלה נמצא שילוב בין שני המקורות: עני עושה פטפוטי כירה קטנה לצורך בישול ביתי, ובמשכן בעלי המלאכה עושים זאת לצורך הכנת כמות קטנה של צבע בעת הצורך. כך גם באפשרות השלישית שהגמרא מביאה, והיא סתימת נקב בסדקי הבית או לחילופין בקרשי המשכן.

סוגיה שנייה נביא מהגמרא בפרק השביעי (עג, ב- עד, א) אשר שואלת מדוע משנת אבות המלאכה (ז, ב) נוקטת את מלאכות זורה, בורר ומרקד כמלאכות נפרדות? הרי הן משמשות כולן לצורך הפרדת הפסולת מהאוכל! אביי ואבא עונים שכל דבר הנעשה במשכן חייבים עליו, והמשנה צריכה למנות כל מלאכה ומלאכה למרות שתכלית פעולתם שווה. אם כן, שואלת הגמרא, מדוע המשנה לא נקטה את מלאכת כותש¹⁸? תשובת אביי מפתיעה: "שכן עני אוכל פתו בלא כתישה". כלומר, העני איננו כותש את לחמו בעקבות מצבו הכלכלי הקשה, ולכן פעולה זו לא יכולה להימנות במשנה כפעולה בסיסית והכרחית. אם כן, יש כאן שילוב של שני המקורות: שבת בריאה ושבת משכן.

דוגמא נוספת ניתן למצוא בדף הבא בגמרא (עד, ב). הגמרא שם למדה כי הטווה על גבי בהמה בשבת חייב משום שלוש אבות מלאכה- מנפץ, גוזז וטווה, אך היא מתקשה בכך מפני שזו לא הדרך הרגילה של המלאכה. אמנם היא מנסה לתרץ כי במשכן טוו את הצמר בעודו על הבהמות, אך לדבריה-

¹⁸ רש"י ד"ה 'זליחשב נמי כותש': "חטין במכתשת, להסיר קליפתן, דהואי במקדש בסממנין...".

"חכמה יתירה שאני", כלומר, לא ניתן ללמוד אופן מלאכה זה מהמשכן מפני שבמלאכת המשכן הייתה חכמה יתירה. אם כן, ניתן לראות פה את שתי התנועות. מצד אחד, הגמרא מחפשת טוויה כדרכה. היא לא לומדת מהמשכן בו היו חכמות יתירות, אלא מביטה למציאות הריאלית, וממנה רוצה ללמוד את המלאכות. מצד שני, עדיין ברור כי המקור ממנו למדים את אופי המלאכה הוא המשכן. כך, אופן הלימוד מהמשכן מוגבל על ידי תודעת הבריאה. אילולא הבריאה, אופן הטוויה האסור בשבת היה כולל טוויה על גבי הבהמה.

בנוסף לכך, הגמרא (עד, ב) שואלת מדוע המשנה (ז, ב) נקטה את מלאכת 'אופה' ולא את מלאכת מבשל? הרי בישול היה חלק מתהליך בניית המשכן, ואפיה לא! עונה הגמרא - 'תנא דידן סידורא דפת נקט'. כלומר, התנא של משנתינו שנה דווקא את סדר אפיית הפת אשר נהגת בביתם של האנשים הרגילים, ולא את המלאכות אשר היו במשכן. הגמרא הוטרדה כאן מכך שהמשנה לא נקטה את מלאכת 'מבשל'. כלומר, הגמרא יוצאת מנקודת הנחה שכל הפעולות הנעשות במשכן יהיו אסורות בשבת. אם כן, גם בסוגיה זו ניתן לראות שילוב של שתי התנועות - שבת המשכן ושבת הבריאה.

נסכם את העולה מתוך סקירה זו. ראינו ארבע סוגיות בהן הגמרא שילבה בין שבת הבריאה לשבת המשכן. אולם, העולה מסקירת המסכת בכללה הוא שתהליך הקמת המשכן הוא מקור מרכזי ומשמעותי למלאכות השבת, ואף שבת הבריאה משחקת תפקיד חישוב הן בסידור המלאכות הן בקביעת שיעוריהן והגדרותיהן, הרי גופן של המלאכות נלמד בדרך כלל מהמשכן.

ו. המהות של שבת הבריאה ושבת המשכן

בפרשת יתרו (שמות כ, יא) מופיע הציווי הראשון לעם ישראל על שבת הבריאה: "כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ את הים ואת כל אשר בס וינח ביום השביעי על כן ברך ה' את יום השבת ויקדשהו". מהכתובים משתקף כי האדם מצווה לשבות ביום השבת כמו שהקב"ה שבת מכל מלאכה ביום השביעי לבריאת האדם. האדם מתדמה לקב"ה בשבת זו דווקא באי עשיית המלאכה. היא ביטוי של תנועה אנושית מלמטה למעלה, תנועה

שערים לגמרא

שראשיתה באדם עצמו אשר שואף להתעלות ולהדמות לאלוקיו. לעומת זאת, המשכן הוא מקום המיועד לכך שהקב"ה ישכון בו. הוא המקום הכי קדוש במחנה, המקום בו שוכן ענן הכבוד: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה, ח). המשכן מייצג את ירידת הקב"ה אל האדם, אל עמו ישראל - הקרבה בינו לבין בני האדם נוצרת מירידתו לעולם הזה והשראת שכנתו על כל המציאות. לא לחנם נסמכו פרשיות המשכן והשבת. הסמיכות באה ללמדנו כי בשבת הקב"ה יורד אל המציאות של העולם הזה. על כן המלאכות אשר שימשו לבניית המשכן אסורות בשבת – מלאכות אלה נועדו ליצור מציאות המלאה בשכינה, ובשבת הקב"ה ממילא שוכן.

בתורה ובגמרא נראה שיש חיבור בין שני טיפוסים שבתות אלה. מהו טיבו של חיבור זה? מהי האידאה המבוטאת בחיבור בין שבת המשכן ושבת הבריאה? נראה לומר כי בשבת האדם מתעלה למעלה כלפי ה' יתברך, מחד גיסא, אך הקב"ה גם יורד אליו, מאידך גיסא. יש חיבור בין תנועות אלה. בשבת האלוהים והאדם מתאחדים ומגיעים לחיבור ולדבקות שאינם אפשריים בששת ימי המעשה. ניתן לראות חיבור מעין זה במדרש תנחומא (כי תשא, לז):

רבי שמואל בר נחמן אמר הלוחות ארכן ששה טפחים ורחבן שלשה טפחים והיה משה מחזיק בשני טפחים והקב"ה בשני טפחים וטפחים ריווח באמצע משם נטל משה קרני ההוד.

משה רבינו והקב"ה החזיקו יחד את הלוחות טפחיים לכאן וטפחיים לכאן, ובאמצע נוצר החיבור בין משה, המייצג את עם ישראל הבאים מלמטה, לבין הקב"ה שבא מלמעלה. חיבור זה נתן למשה רבינו את ההוד, המסמל את השבת המחברת ביננו ובין ה' יתברך.

ז. חתימה ומחשבות נוספות

אם כן, ראינו את חשיבות השילוב בין שבת הבריאה לשבת המשכן. נותר להבין מדוע בגמרא נראה שיסוד המשכן הוא מרכזי ומשמעותי יותר מהבריאה? ננסה להתבונן על שאלה זו מנקודת מבט היסטוריוסופית.

נקדים ונאמר כי שבת הבריאה היא דבר שמתעדכן ומשתנה בהתאם לדורות ולמציאות, שכן היא תלויה באופן שבו בני האדם עושים מלאכה. במהלך ההיסטוריה ישנן התפתחויות טכנולוגיות המשפיעות על עיצוב תפישת המלאכה וגדריה. לדוגמא, המצאת הדפוס ששינתה את אופן הכתיבה, המצאת החשמל הובילה מהפכה אדירה בכל תחומי חיינו ובפרט בהגדרת מושג המלאכה האנושי. כמוכן ששבת הנלמדת מהבריאה צריכה להתייחס לשינויים אלה. לעומת זאת, בניית המשכן הא מאורע חד פעמי שיסודותיו בנצח, ואיננו עלול לשינוי, ולכן שבת הנובעת מהמשכן לא ישתנו גדריה במהלך ההיסטוריה.

חורבן בית המקדש וגלות עם ישראל מארצו גרמו לעם ישראל להיות במקום שהוא זר לו. ובשל כך, חז"ל ניסו לשמר את התורה כפי שהיא, ולא ראו לנכון לתאם את ההלכה עם המציאות המשתנה. יהדות הגולה דגלה בשימור מסורת עם ישראל, ובהגנה על יציבותם והתמדם של כללי ההלכה ופרטיהם, במיוחד לאור ההתבוללות הגשמית והרוחנית שעם ישראל חווה בגלות. באופן פנימי יותר, ניתן לומר שכאשר עם ישראל לא נמצא בארצו הוא כמו גוף ללא נשמה אשר איננו יכול לגדול, לצמוח ולהתפתח. התורה שאמורה לצמוח בדרך טבעית מתוך יחסיו הבריאים של עם ישראל עם ארצו, נשארת בגלות כפי שהיא, רבת עוצמה ונצחית, אך ללא התחדשות והתפתחות.

כך ניתן להסביר את הדומיננטיות של שבת המשכן המתבטאת בגמרא. הגמרא רוצה להשאיר את צביון השבת כפי שהוא ולא לשנות אותו בהתאם למציאות המשתנה תדיר. אמנם הגמרא אכן מתייחסת לשבת הבריאה, אך באופן מצומצם ודל – בעיקר כעיקרון מגביל ומצמצם.

היום זכינו ב"ה לראות תהליכים מתקדמים של שיבת עם ישראל לארצו, תחיית האומה בגשמיותה וברוחניותה. תהליך הגאולה מתרחש לנגד עינינו. במקביל לכך התורה מתפתחת ומתחדשת ומצמיחה פירות מחודשים, ונמצאת בדיאלוג מפרה עם המציאות. לעניות דעתנו, צביון השבת צריך להתחיל לחזור לשורשו ולמקורו כפי שנכתב בתורה, בשבת הבנויה משני יסודות שלמים ומאוזנים: שבת הנצח של השכנת שכינה – שבת המשכן, ושבת הבריאה של התעלות האדם והידמותו לבורא – המותאמת להוויה האנושית. התאמה זו אל המציאות אין משמעותה קולא דווקא, אלא לעיתים להיפך.

שערים לגמרא

בדור הגאולה אנו צריכים לחזור ולהקשיב לשבת של הבריאה, ולשבות מכל מלאכה אשר נחשבת בעולם האנושי כמלאכה. מובן שדיון הלכתי מדויק דרוש כדי ליישם עקרונות אלה, והוא מלאכתם של בעלי הלכה מובהקים. אנו לא באנו אלא להצביע לענ"ד על המגמה המתבקשת.